

Володимир Стародубець, Галина Стародубець

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО ЯК ОСНОВА ПОВСТАНСЬКОГО ЗАПІЛЛЯ

У статті йдеться про особливості взаємин Української Повстанської Армії й українського села як її запілля. Характеризуються такі сфери співпраці запілля та УПА, як господарська та військова.

Складна і багатогранна історія української державності тісно пов'язана з історією українського селянства. Ментальність хлібороба-аграрія знайшла опосередковане відображення в характері тих революційних подій, що час від часу збурювали суспільство чи то в період Козаччини, чи Гетьманщини, чи зламу епох – 1917–1920 років. Селянин прагнув організувати своє суспільно-політичне буття рівно настільки, щоб воно (у формі будь-якого державного утворення) максимально не вступало у конфлікт з його відчуттям свободи. Головною цінністю українського селянина завжди виступала земля (маємо на увазі не лише її економічний, а й ірраціональний виміри). “Адже, – як слушно зауважує С. Кримський, – владні структури в Україні не були константними, стабільними, в той час як земля залишалася інваріантною цінністю при усіх перетвореннях влади” [1, с. 276]. Клаптик власної землі був для хлібороба не лише джерелом доходу, а й своєрідним символом свободи, який він з максимальною впертістю захищав від усіляких намагань обмежити, що, як правило, виходили ззовні – чи то з боку власної держави, чи загарбників.

У контексті сказаного український національно-визвольний рух кінця першої половини ХХ століття потрібно розглядати крізь призму боротьби українського хлібороба за свою Свободу, можливість повної реалізації якої він бачив виключно у власній державі. Звідси та затятість і впертість збройного опору німецьким окупантам, полякам і, особливо, більшовицько-радянській владі, який мав місце на теренах українського повстанського запілля в 1943–1946 роках.

Мета нашої статті – схарактеризувати соціальну основу повстанського запілля, показати його органічну єдність з іншими складниками національно-визвольного руху – УПА та ОУН.

Формування повстанського запілля було викликane необхідністю матеріального, кадрового, продовольчого тощо забезпечення Української Повстанської армії. Проте не менш важливою причиною цього було також бажання лідерів ОУН(б) та УПА задекларувати присутність повстанської влади на контрольованій нею території шляхом організації та відповідного структурування всіх сфер її життя.

Як відомо, 1 вересня 1943 р. побачило світ відоме “Розпорядження про встановлення адміністрації на терені України” [2, арк. 15]. Цей документ став своєрідною точкою відліку побудови (нехай і на теоретичному рівні) конструкції повстанської влади.

Згідно з цим розпорядженням, “терени України під оглядом адміністративним ділилися на: 1) села й міста; 2) райони; 3) повіти (округи); 4) області... Органами адміністративної влади є: 1) у селі: а) сільська рада, б) сільська управа; 2) у місті: а) міська рада, б) міська управа; 3) у районі: а) районна рада, б) районна управа; 4) у повіті: а) повітова рада, б) обласна управа”. Управи всіх рівнів виступали виконавчими адміністративними органами вищої влади відповідної ради, та водночас контролювали діяльність нижчої адміністративної ланки. До компетенції відповідних управ входило вирішення усіх справ, що стосувалися забезпечення повноцінного життя в певній адміністративній одиниці: адміністративного, економічного, культурно-освітнього, поліційного характеру. Крім того, деякі справи військові і справи господарчого характеру. Згідно із задекларованими в документі положеннями, ради виконували функції дорадчих органів при відповідних управах. Контроль за їх діяльністю посилювався ще й тим, що голова управи був водночас і головою відповідної ради.

Зі зрозумілих причин це розпорядження не було втілене в життя, хоча вдалі спроби його реалізації спостерігалися в деяких районах Рівненської та Волинської областей. Фактично наявною була інша структура влади на теренах повстанського запілля. Як показав час і досвід, найоптимальніше пристосованою до умов воєнного часу виявився адміністративно-територіальний поділ, який збігався зі структурою оунівського підпілля: “станція > куш > підрайон > район > надрайон > округа > область” [3, арк. 101-102]. На нього накладалася відповідна схема місцевого управління: “в кожному надрайоні – адміністратор, його заступник і секретар. У районі – начальник району, його заступник і секретар. У селі – начальник громади і секретар. Згідно з розпорядженнями Головної Команди УПА, як носія верховної влади у повстанському запіллі, на плечі підпільної адміністративної влади покладали обов’язки, що їх у мирний період мали вирішувати місцеві Управи і Ради, – розв’язання проблем, пов’язаних з розподілом землі серед місцевого українського селянства; налагодження роботи лісового господарства; організація самооборони населення; налагодження “соціальної опіки над бідними, сиротами, вдовами” тощо.

Як бачимо, в основі адміністративно-територіальної конструкції запілля лежала станція, кілька з яких об’єднувалися у куш. Таким чином, село і його громада мусило стати тим джерелом, яке б живило повстанський рух матеріальними і людськими ресурсами. Для цього основна увага оунівського підпілля, яке становило організаційне ядро повстанського запілля, в першу чергу, була зосереджена на роботі у низовій ланці. Ключовою фігурою станиці був станичний, який відповідав за налагодження всіх ділянок життя запілля: господарської, військово-мобілізаційної, політико-пропагандистської, організаційної, медико-санітарної, вишкільної. На його плечі було покладено надзвичайно важку і не для всіх посилену ношу – в умовах фашистської окупації, а пізніше – більшовицько-радянської влади забезпечити повноцінне функціонування запілля. До прикладу, лише в господарській сфері він мусив: вести облік наявного в запіллі рухомого і нерухомого майна; залучати до роботи якомога ширше коло фахівців різних ремісничих професій; організувати жнивну кампанію, що включала не лише збір, а й правильне збереження (складування) зібраного врожаю; вишукувати джерела фінансування господарської діяльності. Разом з тим, будучи реальним уособленням повстанської влади на місцях, він повинен був сприяти формуванню і збереженню відповідного морально-психологічного мікроклімату в селянській громаді, вселяти віру в перемогу національно-визвольної боротьби, переконувати у правильності військово-політичних дій підпільників.

Успіх повстанської боротьби цілковито залежав від жертвовності українського селянина, рівня його національної свідомості, готовності покласти своє маленьке “я” у фундамент національної держави, очевидність якої в той період була не такою уже й реальною. Тогочасне село, як і будь-який інший соціум, було далеко не однорідним. Аналіз архівних документів та нарративних джерел дає підстави стверджувати, що найбільш стабільною соціальною основою повстанського запілля, принаймні на початку 1944 року у Галичині, залишалося середнє та найбідніше селянство, позиція заможних господарів була дещо іншою. Керівництво низових ланок ОУН(б) визнавало, що “активність, готовність до боротьби та жертви в усіх не однакова”. Це давало підставу умовно поділити селянство на категорії, беручи за основу майновий ценз. “Одні вже свідомі того, що Українську Самостійну Соборну Державу можна здобути лише в боротьбі цілого українського народу, а не лише ОУН. Другі симпатизують з нами під впливом наших акцій (пропаганда наших ідей, дій боївок, відомості про УПА і УНС). Вони часом навіть дуже великі патріоти, але на словах. Як прийде, що треба показати це в ділі, їх там уже нема. Це переважно сільські багатії. Бідніше селянство до справи ставиться краще, як багатше. Треті шукають у нас помочі лише тому, що розчарувалися на німцях, бояться польського терору і є вже скомпрометовані перед більшовиками. Частина селянства стоїть осторонь і ставиться до нас із застереженням, чекає котра візьме, за тими й підуть” [4, арк. 70]. Таким чином, можна дійти висновку, що галицьке населення на початку 1944 року було далеко не одностайним у своєму ставленні до національного руху Опору. Як справедливо зазначає проф. Я. Грицак, його “симпатії чи антипатії разюче та різко мінялися, залежно від становища на фронті й подій у тилу. Водночас зберігалася досить стабільна тенденція до автаркії – самоізоляції, наскільки це було можливо, від обох протиборчих сторін” [5, с. 100]. Перебуваючи у стані очікування, воно ніби примірялося до нової дійсності, зважувало всі “за” і “проти” своєї можливої співпраці з ним.

У цій ситуації для оунівського підпілля важливим було не випустити зі своїх рук контроль над повстанським запіллям, власне, зберегти село у такій якості. Для того щоб зрозуміти складність цієї проблеми та способи її розв'язання повстанським керівництвом, наведемо, як приклад, один із аспектів діяльності чи не найважливішої референтури запілля – господарської, а саме: проведення заготівельної кампанії на селі.

Акції по збору одягу для вояків УПА проводили, як правило, за погодженням, а то й з ініціативи вищих органів. Наприклад, 14 вересня комендант воєнної округи (ВО) “Заграва” Юрко видає наказ керівникам запілля ВО до негайного збору серед населення “теплого одягу (пінжаків, шенель, кожухів, овечих шкірок, теплих штанів, рукавиць, шаліків, светрів, теплої білизни, валянок і т. п.)”. Зауважимо, що в наказі зверталася увага на добровільність проведення такої акції серед українського населення: рекомендувалося “старатися вдарити йому (селянинові). – Автор) на патріотичну сторінку і дістати від нього якнайбільше” [6, арк. 35].

З метою попередження можливих соціальних конфліктів на місцевому рівні керівництвом воєнної округи з цього приводу було видано низку наказів та інструкцій. У них рекомендувалося, перш ніж починати збір, провести серед місцевого населення роз'яснювальну роботу. З цією метою у селі треба було скликати громадське зібрання, на якому пояснити людям, що таке УПА, з кого формуються її відділи, за що бореться повстанська армія. У ході такої розмови налагодити дружній контакт з селянами, пояснити їм потребу армії у їх матеріальній допомозі, наголошуючи при цьому, що УПА немає такого забезпечення як традиційна регулярна армія або навіть радянські партизани. Єдиною їхньою опорою є власний народ. Оскільки основна мета у них спільна – боротьба за незалежну українську державу, то і шлях досягнення єдиний – об'єднання своїх зусиль у єдине ціле.

Масштаби таких зборів залежали від потреб війська, а їх кількісний склад визначався комендантами окремих загонів повстанської армії. До відома керівників теренової сітки ОУН(б) доводилися конкретні цифри щодо кількості та асортименту необхідних речей. Наприклад, відділ УПА “Погром” 11 листопада 1943 р. районному господарчому передав чек-вимогу № 1, згідно з якою той мусив zorganizувати збір: “420 кг хліба, 21 кг м'яса, 30 кг крупи, 210 картоплі, 10 кг капусти, 200 кг вівса” [7, арк. 26]. Згідно з другим чеком – вимогою, потрібно було доставити у відділ “39 кг сала, 100 кг м'яса” [8, арк. 27]. Тижнем пізніше керівник цього самого відділу просив районного господарчого Луцька, Сенкевичівки, Торчина “на 22 листопада надіслати у пункт Більче слідує обмундирування: 1. шапок – 40 шт; 2. шенелів – 25; 3. френчів – 25; 4. штанів – 25; 5. чобіт – 35; 6. светрів – 40; 7. рукавиць – 40; 8. шалів – 40; 9. наушників – 40; 10. наплічників – 15; 11. кожухів – 10” [9, арк. 36–38]. Приблизно у той самий час комендант загону ім. Хмельницького ВО “Заграва” Острий на “день 20. 11. 1943 р. по залученому затребуванню вимагав такі товари: 1. кожухи або піджаки – 73; 2. верхні штани – 91; 3. білизна (пар) – 298; 4. светри – 143; 5. рукавиці (пар) – 180” [10, арк. 19].

Зважаючи на вкрай низький рівень життя населення, викликаний військовим часом та жорстокою окупаційною політикою, забезпечення виконання поставок було доволі складною справою. Відповідальні за їх ведення нерідко бідкалися, що “з господаркою... немає того розмаху, який сьогодні повинен бути. Цифри у звітах дуже скромні. На запит “чому так?” – відповідають, що “населення не хоче помагати”. Це до певної міри правда, але до наших “пшеничників” треба мати особливий підхід. Де не pomoже слово, там pomoже “п'ястук”, тобто фізична сила. Проте автор звіту, аналізуючи ситуацію в цілому, доходить дуже мудрого, в чомусь узагальнювального висновку: “В тому напрямку треба керуватися добром загалу, а не одиниці, бо нашу політику не можна підтягнути під жадний правний параграф (виокремлення наше. – Автор). Тому я обмежився до посилення пропаганди, хоч в деяких місцях доходило до “шомполізації” та конфіскації коней та возів” [11, арк. 17].

Чи не найголовнішим завданням повстанської влади в запіллі УПА було вирішення проблеми легітимізації, тобто добровільного визнання її з боку місцевого населення. Лише тоді вона могла розраховувати на його всебічну підтримку. Повстанське керівництво постійно акцентувало увагу представників низових структур запілля на необхідності залучення місцевого населення до участі в політичному процесі, розглядаючи це як важливий чинник підвищення легітимізації повстанської влади. Завдяки активній діяльності працівників усіх підпільних референтур мешканці краю не залишалися пасивними спостерігачами, а ставали учасниками творення нової дійсності. Показовим є також той факт, що практично в усіх офіційних документах ГК УПА та

керівників воєнних округ основний акцент ставився на збереженні нерозривної єдності Української Повстанської Армії та народних мас. “Зв’язати наші революційно-визвольні кадри і наші повстанчі загони, – йшлося в одному з наказів Клима Савура, – найміцніше з цілим українським народом. Наші революційно-визвольні кадри, наша Армія і Народ – це одно” [12, арк. 17]. Наголошувалося на необхідності звертати “увагу на те, що ОУН – це не “вони”, а решта народу – це “ми”. Український нарід і ОУН становлять нині єдину цілість у боротьбі за УССД” [13, арк. 46]. Наведені приклади ілюструють намагання керівників повстанського руху вибудувати єдину конструкцію – “народ” і “влада”, надавши їй виразно національної сутності, що, за їхнім задумом, з одного боку сприяло б максимальній гармонізації інтересів народу і влади, а з другого – окреслило б перспективи загальносуспільної інтеграції, яка в одному зі своїх вимірів виступає як становлення політичної нації на засадах громадянства.

Десятирічна тривалість національного руху Опору, офіційно зафіксована радянськими спецорганами кількістю його учасників, або прихильників (маємо на увазі кількість убитих, засуджених до різних мір покарання та термінів ув’язнення радянською системою правосуддя), що вимірюється сотнями тисяч, слугує красномовним і беззаперечним підтвердженням його масовості. Йдеться не лише про кількісний вимір підтримки цієї боротьби, а насамперед – глибоко усвідомлене ставлення до неї простого селянина. Великий патріотизм вчувається в листі батьків, написаного олівцем на аркуші звичайного шкільного зошита далеко не каліграфічним почерком, до свого сина Володі, бійця повстанської армії: “...*ти пішов здобувати свободу народам і людині, ...захищати український нарід від бандитизму і німецького, і польського, ...пішов здобути або загинути за правду і волю України*” [14, арк. 118]. Це не витяг з агітаційної листівки чи іншої пропагандистської літератури, поширюваної серед загалу кількасотенними чи тисячними накладами, який містить у собі традиційні популістські кліше і штампи. Це – щире батьківське звернення до власної дитини, в якому, як у дзеркалі, відображена душа українського селянина, для якого вільна Україна, а отже, і його власна свобода – понад усе.

Ще однією інтегративною стороною УПА та повстанського запілля була військова, що включала у себе такі аспекти, як організацію самооборони місцевого населення, вартової служби, підпільно-диверсійної та розвідувальної роботи у ворожому тилу. Треба зауважити, що повстанські лідери, усвідомлюючи життєву необхідність союзу повстанської армії та її запілля, різко засуджували будь-які прояви зверхнього ставлення вояків УПА до місцевого селянства. “Відношення наше до населення, – йшлося в одній із Інструкцій, – мусить бути прихильне, щире і увічливе. Ми мусимо жити разом з населенням і не вільно нам від населення відсепаруватися зарозумілістю” [15, арк. 234]. Керівники повстанських загонів нерідко брали участь у процесі організації самооборонних відділів окремих станиць та куштів, спеціальних курсів з основ військової підготовки для повстанців.

Безпосередньо керівництвом відповідної військової округи також визначалися періодичність проведення мобілізаційних акцій та кількісний склад новобранців до лав УПА. Мобілізація переважно стосувалася сільського чоловічого населення віком від 15 до 50 років, проте більшість новобранців становили молоді люди у віці 18–25 років. Відповідальність за озброєння та належну амуніцію мобілізованих покладалася на так званих оргмобів (організаційно-мобілізаційних референтів). Такого роду акції проводили як на добровільних засадах, так і під примусом, особливо в період підрадянської дійсності, коли терор та репресії стали визначальним чинником другої хвилі процесу радянізації західноукраїнського краю.

Учасники місцевих боївок, загонів самооборони, члени оунівського підпілля, місцеве населення також активно залучалися до збору та магазинування зброї, військової амуніції – всього того, без чого не могла воювати повстанська армія. Ще в період переходу фронту в 1941 році, після відступу Червоної армії, селяни підбирали покинуту чи втрачену солдатками в бою зброю, завбачливо ховали її, зберігаючи “на всяк випадок”. Оскільки зібраної таким чином зброї у місцевого населення було чимало, то ще в середині серпня 1943 р. на рівні командирів військових округ УПА–Північ було видано наказ оргмобам провести в запіллі її реєстр. Для виконання такого роду наказів станичні чи військові коменданти окремих сіл ініціювали розгортання живих акцій збірки амуніції, зброї і військових речей. Якщо акція була особливо масштабною, то до її проведення залучалися відділи УПА, як, наприклад, у листопаді 1943 року. Тоді “для операції по здобуванні зброї над магістралями було виділено ку-

рені Ярбей і Юрко. Співпрацюючи з тереновими боївками та місцевим населенням, у днях 25–30 листопада на відтинку Дубно-Броди роззброєно понад 400 евакуйованих зі східних областей поліцаїв” [16, с. 348].

Наведені вище факти слугують яскравою ілюстрацією тісної співпраці повстанського запілля та УПА, без якої було б неможливим існування останньої. Ми зупинилися лише на деяких аспектах цього союзу – господарському і військовому. Зрозуміло, що цими сторонами діяльності він не обмежувався. Попри те, у різні періоди функціонування повстанського запілля (піднімецький – до початку 1944 р. та підрадянський – середина 1944 – поч. 1946 р.) види та рівень його співпраці з УПА були різними. Для більшості населення контрольованих повстанцями територій будь-яка влада, чи то польська, чи німецька, чи радянська сприймалася як чужа, не своя, така, що зазіхає на його свободу. Місцевий селянин не відчував її кровної спорідненості з власною землею, тому на рівні підсвідомості намагався від неї дистанціюватися. Армія, у якій пліч-о-пліч стояли батьки і сини, близькі й далекі родичі, односельці сприймалася як своя, їй вірили, тому з готовністю допомагали. Навіть у 1947 році, в період, коли під тиском радянських карально-репресивних органів влади запілля було фактично зруйноване, тисячі сімей вивезені на Сибір, сотні осель так званих “бандитів” і “бандпосібників” спалені й пограбовані місцевими “стрибками”, НКВДистами і тому подібними борцями з “українсько-німецькими націоналістами”, невідомий автор звіту про ситуацію у Галичині мав підстави стверджувати, що “в загальному українське громадянство ставиться прихильно до нашого революційно-визвольного руху. Воно допомагає нам харчами, грішми, розвідкою, квартирами та на кожному кроці жертвує навіть собою на те, щоб нас передержати і зберегти на будучче. Коли з нашої сторони трапляються жертви, населення жаліє нас і переживає втрату цієї жертви так, як і ми, повстанці. Коли проходять грошеві збірки, населення старається їх виконувати. Коли треба часом кому з громадян поїхати чи піти з нашим дорученням, вони не зважають на жертви, а задовільно виконують ці доручення” [17, с. 357]. Досвід національно-визвольної боротьби 40-х років ХХ століття вкотре показав, що в критичні моменти історії український селянин в ієрархії своїх пріоритетів такі поняття, як свобода, національний патріотизм ставить вище меркантильних інтересів власності.

Література

1. Кримський С. Архетипи української ментальності // Проблеми теорії ментальності. – Київ: Наукова думка, 2006. – С. 276.
2. ЦДАВОВ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 15.
3. ДАРО – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 101-102.
4. ЦДАВОВ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 70.
5. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. – Київ, 2004. – С. 100.
6. ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 35.
7. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 363. – Арк. 26.
8. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп.4. – Спр. 363. – Арк. 27.
9. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 363. – Арк. 36–38.
10. ДАРО. – Р-30. – Оп. 2. – Спр. 10 8а. – Арк. 19.
11. ДАРО. – Р-30. – Оп. 2. – Спр. 35. – Арк. 17.
12. ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 99. – Арк. 17.
13. ЦДАВОВ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 132. – Арк. 46.
14. ЦДАВОВ України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 363. – Арк. 118.
15. ДАРО. – Ф. Р. 30. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 234.
16. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 348.
17. ДА СБУкраїни. – Ф. 13. – КДВ Архів № 376. – Т. 75 – С. 357.

The article highlights the regularities of mutual relations of the Ukrainian rebellion army and Ukrainian village as its rear. Such spheres of cooperation of rear and UPA as economic and war are characterized.